

ΕΛΕΝΗ Γ. ΓΑΒΡΑ

ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΤΕΜΕΝΟΥΣ ΤΗΣ ΑΛΥΣΕΩΣ (ZINCIRLI CAMII)

1. Η μουσουλμανική βαλκανική πόλη. Διοικητική δομή και χωρική οργάνωση

Οι πόλεις των Οθωμανών είχαν σημαίνοντα και καθοριστικό ρόλο στην εδραίωση του διοικητικού συστήματος μιας γεωγραφικής περιοχής¹. Οι διάφορες διοικητικές μονάδες, συνήθως, έπαιρναν το όνομά τους από αυτό της μεγαλύτερης πόλης που βρίσκονταν μέσα στα όριά τους. Στις πόλεις αυτές βρισκόταν η έδρα των διοικητικών, δικαστικών και στρατιωτικών αρχών της επικράτειας, ακολουθώντας με τον τρόπο αυτό μια αντιστοιχία/σύμπτωση της διοικητικής ιεραρχίας με αυτή της χωρικής οργάνωσης. Όπως είναι δε γνωστό, σε κάθε εδαφική περιοχή που κατακτούσαν οι Οθωμανοί επέβαλαν αμέσως τη δική τους διοικητική οργάνωση. Από τη διοίκηση του οθωμανικού κράτους επίσης, προέκυπτε όχι μόνον η σαφής διάκριση του καθεστώτος της πόλης ή του χωριού, όπως και μια ορισμένη ταξινόμηση των ίδιων των αστικών οικισμών του². Ειδικότερα, η βαλκανική μουσουλμανική πόλη του 15ου και του 16ου αιώνα, σύμφωνα με τις περιγραφές και τις μαρτυρίες, φαίνεται ότι διαφοροποιείται από τις άλλες μουσουλμανικές πόλεις ως προς τα πολεοδομικά και τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά, όπως αντίστοιχα διαφέρει και η βαλκανική χριστιανική πόλη από την πόλη της Δυτικής Ευρώπης. Αυτή η διαφοροποίηση των βαλκανικών πόλεων συνέχισε να υπάρχει και αργότερα, κατά τον 19ο και τον 20ο αιώνα³.

Είναι γνωστό ότι η μεσαιωνική ισλαμική κουλτούρα που εισβάλλει στα Βαλκάνια είναι κυρίως πολιτισμός άστεως. Οι Οθωμανοί, από την εποχή των πρώτων κατακτήσεών τους στη Βαλκανική, δεν επέφεραν αλλαγές στην εξωτερική όψη των χωριών, ωστόσο μετέβαλαν σημαντι-

1. N. Todorov, *Η Βαλκανική πόλη: 15ος-19ος αιώνας* [The Balkan city: 15th-19th century], μτφρ. Ε.Αβδελά, Γ.Παπαγεωργίου, Θεμέλιο, Αθήνα 2003, τ.Α', σ. 51.

2. Ο.π., σ. 47.

3. Βλ. περισσότερα στο: Α. Γερόλυμπου-Καραδήμου, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης: Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*, Τροχαλία, Θεσσαλονίκη 1997, passim.

κά την εξωτερική εμφάνιση των πόλεων, αφήνοντας σε αυτές τη μόνιμη σφραγίδα τους. Το βασικό γνώρισμα της μεσαιωνικής μουσουλμανικής πόλης είναι η απουσία οργανικής δομικής ενότητας, καθώς αποτελείται από διάφορες αυτοδιοικούμενες ομάδες. Η ιδέα της αυτοδιοίκησης ενισχυόταν ακόμη περισσότερο από τη θεοκρατική αρχή πάνω στην οποία βασιζόταν το οθωμανικό κράτος, καθώς απαιτούσε την οργάνωση του πληθυσμού σύμφωνα με το θρήσκευμά του. Οι κάτοικοι με κοινή θρησκεία ή κοινή απασχόληση ζούσαν σε ξεχωριστές συνοικίες με δικούς τους θρησκευτικούς χώρους. Ο διαφοροποιημένος «μαχαλάς» είναι το τυπικό γνώρισμα της οθωμανικής πόλης.

Χώρος αναφοράς της πόλης ήταν το «τσαρσί», ένας κεντρικός δρόμος, όπου συγκεντρώνονταν οι εμπορικές και παραγωγικές δραστηριότητες/λειτουργίες σε παραπήγματα και πρόχειρες ανοικτές αγορές, σε άλλες στεγασμένες, όπως και σε συμπαγείς αντίστοιχες εμπορικές κατασκευές, τα «μπεζεστένια». Εδώ ήταν συγκεντρωμένα και τα «χάνια» (πανδοχεία για τους εμπόρους) και οι διάφορες αποθήκες. Η συντεχνιακή επαγγελματική οργάνωση (σε «ισνάφια») υπαγόρευε τη στέγαση των καταστημάτων και των εργαστηρίων τής κάθε συντεχνίας σε χώρο ορισμένο και την οργάνωση των επιμέρους καταστημάτων κατά ειδικότητες. Το κέντρο περιλάμβανε το μεγάλο τζαμί της πόλης και γύρω απ' αυτό –σε οικιστικό συγκρότημα- τα υπόλοιπα θρησκευτικά και πνευματικά ιδρύματα. Το διοικητικό κέντρο, μαζί με τις υπηρεσίες του στρατού, της αστυνομίας και της αγορανομίας συνήθως βρισκόταν στο οχυρωμένο τμήμα της πόλης, το κάστρο.

Κατά τον Βούλγαρο ιστορικό και διπλωμάτη Ν. Τοδογον, στο βιβλίο του *Βαλκανική Πόλη*, ένα δεύτερο ουσιαστικό γνώρισμα της οθωμανικής πόλης είναι η άμεση παρέμβαση της κεντρικής εξουσίας στην οικονομική ζωή, μέσω της νομοθεσίας και του ελέγχου. Έτσι, ο πληθυσμός της βαλκανικής μουσουλμανικής πόλης μπορεί να διαχωριστεί σε δύο βασικές κατηγορίες: στους εκπροσώπους της εξουσίας, όπως και εκείνους που διατηρούσαν το κύρος της, δηλ. τη διοίκηση, και στους απλούς υπηκόους, τους ραγιάδες. Ένα μέρος των ραγιάδων ήταν καλλιεργητές γης, ένα άλλο ασχολούνταν με τη βιοτεχνία και οι λοιποί με το εμπόριο. Κοινά γνωρίσματα των ραγιάδων ήταν η υποχρέωση καταβολής φόρων και το δικαίωμα του πλουτισμού.

Σ' αυτό το πλαίσιο οργανώθηκαν όλες οι βαλκανικές πόλεις ύστερα από την οθωμανική τους κατάκτηση. Πολλές απ' αυτές αποτέλεσαν αξιόλογα οικονομικά κέντρα, ήδη από τη βυζαντινή εποχή, λόγω και της σημαντικής γεωγραφικής τους θέσης⁴.

4. Ε. Γαβρά, «Πολιτιστική και οικιστική κληρονομιά ελληνικού ενδιαφέροντος στη

2. Η πόλη των Σερρών κατά τους χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας

Στις 19 Σεπτεμβρίου του 1383, επί σουλτάνου Murat I (1362-1389), εβδομήντα χρόνια πριν την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς, η πόλη των Σερρών κατακτήθηκε από τουρκικά στρατεύματα με επικεφαλής τους Hacı Evrenos και Kara Halil Candarli⁵. Η τουρκική φρουρά που εγκαταστάθηκε στην πόλη μετά την κατάκτησή της⁶, χωρίς ωστόσο να επηρεάσει τη διοικητική οργάνωση της περιοχής, απέβλεπε στην υλοποίηση των στρατιωτικών στόχων της ευρύτερης εκστρατείας του 1372 κατά της Μακεδονίας, με ειδικότερο δε στόχο τη Θεσσαλονίκη. Η γενικότερη πολιτική των Τούρκων εκείνη την περίοδο, παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις, τις συναρτώμενες με τον εκάστοτε σουλτάνο, χαρακτηριζόταν ως ήπια μάλλον, με φορολογικές κυρίως αξιώσεις, τουλάχιστον μέχρι την ολοκληρωτική κατάκτηση της Μακεδονίας και την οργάνωση σ' αυτή της μόνιμης ζωής των αποίκων της⁷.

Η ανέγερση στα 1385 του Ατίκ ή Εσκι Τζαμί, του πρώτου μουσουλμανικού τεμένους των Σερρών, από τον μεγάλο βεζίρη Kara Halil Candarli, φαίνεται πως ήταν μια κίνηση συμβολισμού της οθωμανικής κατάκτησης της πόλης⁸. Την κίνηση αυτή ακολούθησαν άλλες αντίστοιχες, όχι μόνον από τον ίδιο, αλλά κι από τον Evrenos, τόσο στην πόλη των Σερρών, όπως και στην ευρύτερη περιοχή, γεγονός που οδηγεί στη διαπίστωση ότι οι Οθωμανοί από την αρχή της κατάκτησής τους σ' αυτήν επέδειξαν μάλλον αυξημένη δραστηριότητα και ενδιαφέρον για την

σημερινή Τουρκία. Εφικτά σενάρια διαχείρισης του μνημειακού αποθέματος για τον ιστορικό Πόντο», *Ο ποντιακός ελληνισμός και η παιδεία του. Παρελθόν, παρόν και μέλλον*. Πρακτικά του 4^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου του Πανελληνίου Συνδέσμου Ποντίων Εκπαιδευτικών, Αφοί Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 311-330, passim.

5. Παρέμεινε κάτω από τουρκική κυριαρχία μέχρι το 1912, οπότε και κατακτήθηκε από τους Βουλγάρους. Υπό βουλγαρική κατοχή παρέμεινε έως την άνοιξη του 1913, χρονολογία απελευθέρωσής της από τον ελληνικό στρατό. Π. Πέννας, *Η ιστορία των Σερρών από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεώς των υπό των Ελλήνων (1383-1913)*, Αθήνα 1938, σ. 30. Επίσης, βλ. Μ. Kiel, «Observations on the History of Northern Greece during the Turkish rule», *Balkan Studies* 12(1971), Θεσσαλονίκη, p. 430.

6. Γενικά, η πόλη αποτέλεσε κατά την περίοδο της τουρκικής κατάκτησης, βάση επιχειρήσεων. Γ. Καφαντζίς, *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της* - τόμος τρίτος: Βυζαντινή περίοδος - Τουρκοκρατία - Νεώτεροι χρόνοι, Θεσ/νίκη 1996, σ. 177.

7. Βλέπε περισσότερα στο: Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού - Τουρκοκρατία 1453-1669*, β' έκδοση, τόμος Β', Θεσ/νίκη 1976.

8. Η οικογένεια των Candarli, οι οποίοι ήσαν άνθρωποι υψηλής παιδείας, αφιέρωσαν στην πόλη σειρά φιλανθρωπικών ιδρυμάτων (περίφημα τζαμιά, μεντρεσέδες, μπεξεστένι, χάνια, λουτρά, κρήνες και υδραγωγεία), συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην ανοικοδόμηση των Σερρών επί δύο σχεδόν αιώνες -τέλη 14^{ου} με αρχές 16^{ου} αιώνα. Περισσότερα στο: Ε. Μπαλάτ, *Ιστορία της πόλης των Σερρών μέσα από τα τουρκικά τεκμήρια*, εκδ. Δήμος Σερρών - ΔΕΠΚΑ, Σέρρες 1990.

ανοικοδόμησή της. Παράλληλα, η επιλογή της πόλης ως σημαίνοντος κέντρου στρατιωτικών και πολιτικών επιχειρήσεων –όπως προαναφέρθηκε⁹, είχε ως επακόλουθο την μεταφορά σημαντικού όγκου μουσουλμανικού πληθυσμού σ' αυτή, στην ύπαιθρο δε αντίστοιχα νομάδων και καλλιεργητών της γης¹⁰. Η πληθυσμιακή αύξηση, σύμφωνα με τα οθωμανικά κατάστιχα, καταδεικνύει την πόλη των Σερρών ως τη δεύτερη σε μέγεθος –μετά τη Θεσσαλονίκη- για το ανατολικό τμήμα της Μακεδονίας, στον 15^ο και 16^ο αιώνα¹¹. Όσον αφορά την πληθυσμιακή σύνθεση, από τις αρχές του 16^{ου} έως και τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, οι πηγές αναφέρουν ότι υπερετρούσαν οι μουσουλμάνοι έναντι των χριστιανών –προφανώς εξαιτίας των εξισλαμισμών¹², υπήρχαν δε και ορισμένοι Εβραίοι.

Μετά από την κατάληψη των Σερρών, οι Οθωμανοί σε συμφωνία με τους άρχοντες της πόλης, άρχισαν να κατοικούν στις εκτός των τειχών περιοχές, δημιουργώντας αμιγείς συνοικίες στην αρχή, μικτές και με Έλληνες αργότερα. Έτσι η πόλη διαιρέθηκε σε παλιά και νέα «η οποία εκτεινόμενη διαρκώς επί των εκατέρωθεν της Ακροπόλεως λόφων, απέκτησεν μήκος δυσανάλογον προς το πλάτος αυτής»¹³. Όπως ήδη αναφέρθηκε, κατά τον 15^ο και 16^ο αιώνα, ισχυροί Οθωμανοί αξιωματούχοι –με πρώτο τον κατακτητή Kara Halil Candarli, έκτιζαν εκτός του παλαιού αστικού πυρήνα, μεγάλα βακουφικά ιδρύματα. Από τα μέσα του 16^{ου} αι., τα νέα βακούφια δεν δημιουργούνται πλέον στην περιφέρεια, δηλαδή τον καζά των Σερρών, αλλά πλήθαιναν μέσα στην πόλη. Τότε ήταν που υπήρχαν στις Σέρρες τρία τουλάχιστον τεμένη (τζαμιά) –το Εσκι Τζαμί, το Αχμέτ Πασά και το Τζιντζιρλί- αρκετά μικρότερα τεμένη (mescid), εννέα τεκέδες, δύο ιεροδιδασκαλεία (*medrese*), ένα πτωχοκομείο (*imaret*) και τρεις σχολές δασκάλων, όλα συντηρούμενα από βακούφια¹⁴. Η δημιουργία αυτών των κτισμάτων, όπως και η δημιουργία των νέων εκτός των βυζαντινών τειχών συνοικιών¹⁵, συνετέλεσαν στην απώλεια

9. Βλέπε πιο πάνω σημείωση (5).

10. M. Kiel, *ό.π.*, p. 430.

11. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας (1354-1833)*, Θεσ/νίκη 1969, σ. 480. Πέννας, *ό.π.*, σσ. 52-58. Ν. Πέτροβιτς, *Σερραϊκά Χρονικά*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Σερρών - Μελενίκου, Αθήναι 1(1953), σ. 144.

12. Οι χριστιανοί ήταν ως επί το πλείστον Έλληνες και λίγοι Σλάβοι. Περισσότερα βλπ. σχετικά, Αιμ. Στεφανίδου, «Το Μπεζεστένι των Σερρών», *Μνημείο και Περιβάλλον*, 3 (1996), σσ. 62-64.

13. «Η πόλις των Σερρών κατά τους χρόνους της αλώσεώς της υπό των Τούρκων ήτο, κατά το πολεμικόν σύστημα της εποχής εκείνης, περιβεβλημένη διά τείχους, του οποίου τα δυο άκρα απέληγον προς βορράν εις το επί της υπερκείμενης Ακροπόλεως φρούριον». Πέννας, *ό.π.*, σ. 14.

14. Ε. Μπαλτά, *ό.π.*, σ. 9.

15. Λόγω των αυξημένων οικιστικών αναγκών εκείνης της εποχής οι οποίες, όπως προαναφέρθηκε, οδήγησαν στην επέκταση της πόλης έξω από το βαρόσι και τα βυζαντι-

του βυζαντινού χαρακτήρα των Σερρών και τον μετασχηματισμό της πόλης σε ολοκληρωμένο τυπικό μικτό οθωμανικό αστικό κέντρο.

Η γεωγραφική θέση των Σερρών, παράλληλα με την οικονομική της ανάπτυξη εκείνης της περιόδου, αποτέλεσαν τους κύριους ερμηνευτικούς παράγοντες της ιδιαίτερης θέσης που κατείχε ως ένα από τα πλέον σημαντικά παραγωγικά και εμπορικά κέντρα της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η θέση της πόλης στο μέσο μιας ιδιαίτερα πλούσιας και εύφορης αγροτικής περιοχής, φημισμένης για το σιτάρι και το ρύζι της και από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα για τη μονοκαλλιέργεια του βαμβακιού και του καπνού αργότερα, είχαν ως αποτέλεσμα την εξέλιξη της πόλης σε ακμαίο βιοτεχνικό και εμπορικό κέντρο. Αυτή δε η οικονομική ευρωστία της πόλης, αποτυπώθηκε στην οικιστική της οργάνωση και στην τοπική αρχιτεκτονική αστική της ταυτότητα, εκτός των άλλων, με δυο χαρακτηριστικά κτίσματα της οθωμανικής περιόδου: το νομισματοκοπείο και το μπεξεστένι¹⁶.

2.1. Πολεοδομική οργάνωση

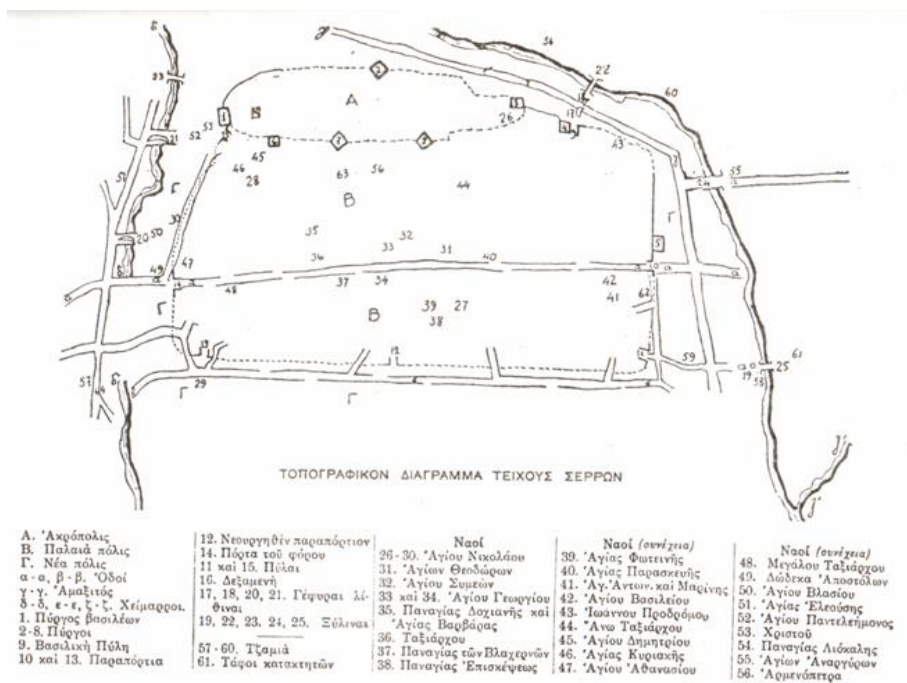
Η πόλη, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και ενόψει πιθανής επίθεσης του Αλή Πασά των Ιωαννίνων, με πρωτοβουλία του τότε Διοικητή των Σερρών Ismail Bey, περιεβλήθη με δεύτερο τείχος συγκριτικά ευτελέστερο του αρχικού. Από το τείχος αυτό του 18^{ου} αιώνα σήμερα δε σώζεται το παραμικρό ίχνος¹⁷.

Την παλαιά πόλη διαιρούσε οριζόντια, δυσανάλογα προς την έκτασή της, δρόμος ο οποίος παρεκκλίνοντας ανατολικά έξω από το τείχος, οδηγούσε στην εκκλησία των Αγίων Αναργύρων και στη συνέχεια στον Άγιο Γεώργιο τον Κρουονερίτη (Εικ. 1). Η κεντρική αγορά, η οποία και διατήρησε πάντοτε τον ελληνικό της χαρακτήρα, γνωστή αργότερα με το όνομα Κουνλούκι (παραφθορά της λέξεως *günlük*: μεροκάματο), κατελάμβανε το κεντρικό τμήμα αυτού του δρόμου.

νά τείχη με την εγκατάσταση στις νέες αυτές συνοικίες, πρωτίστως, του μουσουλμανικού πληθυσμού.

16. Το νομισματοκοπείο λειτουργούσε στις Σέρρες από το 1419. Γ. Καφταντζής, *ό.π.* Το μπεξεστένι, λιθόκτιστο θολωτό οικοδόμημα, τυπικό δείγμα αντίστοιχων κτισμάτων εμπορικού χαρακτήρα της οθωμανικής περιόδου, βρισκόταν τότε στην εμπορική οδό Ορτά Τσαρσί και αποτελούσε τον πυρήνα της εμπορικής ζώνης της πόλης, γύρω από το οποίο συγκεντρώνονταν, ομαδοποιημένα σύμφωνα με το είδος τους, τα εμπορικά καταστήματα της πόλης. Σήμερα στο μνημείο αυτό, αναστηλωμένο αρχικά από τον αρχιτέκτονα Ορλάνδο, ευρισκόμενο δε στην κεντρική πλατεία των Σερρών, στεγάζεται το Αρχαιολογικό Μουσείο. Περισσότερα για το κτίσμα αυτό καθαυτό, βλ. στα: Αμ. Στεφανίδου, *ό.π.* M. Cezar, *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System*, Turkiye is Bankasi Cultural Publications, Istanbul 1983.

17. Γ. Καφταντζής, *ό.π.*

Εικ. 1. Σέρρες, τοπογραφικό διάγραμμα (Πέννας, 1938, σ. 19).

Δεύτερος οδικός άξονας, εξίσου σημαντικός με τον προηγούμενο, παράλληλος δε με αυτόν τον κεντρικό της παλαιάς πόλης, περνούσε έξω από το νότιο μέρος του τείχους. Αυτός ο δευτερεύων άξονας κατέληγε ανατολικά στη συνοικία των αραμπατζήδων, δηλαδή των αμαξάδων της εποχής εκείνης, *Arabacı Mahalle*, γνωστή στις μέρες μας ως του Προφήτη Ηλία. Η κεντρική αγορά της πόλης, *Orta Carsi*¹⁸, δημιουργήθηκε στη δυτική προέκταση του ίδιου δρόμου. Τρίτος κεντρικός δρόμος της πόλης, έξω από τα τείχη, αμαξίτιος, εγκάρσιος προς τους δυο προηγούμενους, ήταν αυτός που ξεκινούσε από το βορειοανατολικό τμήμα της και ακολουθώντας για μεγάλο διάστημα πορεία παράλληλη προς το τείχος, κατέληγε προς νότο. Πιθανότατα ο δρόμος αυτός ταυτίζεται με τη σημερινή οδική αρτηρία Ανατολικής Θράκης, επί της οποίας βρίσκεται το *Zincirli Cami*, ένα από τα τρία σωζόμενα έως τις μέρες μας οθωμανικά τεμένη των Σερρών¹⁹.

18. Στην κεντρική αυτή αγορά υπήρχαν ανάμικτα ελληνικά, τουρκικά, εβραϊκά και αλβανικά καταστήματα. Ν. Μοσχόπουλος, «Η Ελλάδα κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 15(1939), Αθήναι, σσ. 160-170.

19. Σύμφωνα με τις περιηγητικές μαρτυρίες (Ν. Μοσχόπουλος, ό.π.), όπως και τις πληροφορίες που έχουμε από βακουφικά τεφτέρια ή και από ημερολόγια της εποχής της τουρκικής κατοχής, στην πόλη την εποχή εκείνη υπήρχε πλήθος τζαμιών και άλλων μου-

Το αρχαιότερο από τα τεμένη αυτά, το *Ahmet Paşa Camii* ή επονομαζόμενο Αγιά Σοφιά²⁰, βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της πόλης, σε εγγύτητα με το χείμαρρο των Αγίων Αναργύρων. Σύμφωνα με ενεπίγραφη πλάκα που σώζεται στην είσοδό του κτίστηκε το 898 Η. [1492 μ.Χ.] από τον Mehmet Bey, γιο του στρατηγού Gedik Ahmed Paşa, επί σουλτάνου Selim I²¹. Σε μικρή απόσταση από το τέμενος, σε ιδιαίτερο περίπτερο, υπήρχαν παλαιότερα και τουρκικά μασωλεία.

Το δεύτερο από τα σωζόμενα σήμερα –κατά σειρά αρχαιότητας– τζαμί της πόλης, είναι το Mustafa Bey Camii, προς τη δυτική έξοδο της πόλης, πάνω στον οδικό άξονα που οδηγεί από το κέντρο της πόλης προς τη Θεσσαλονίκη. Βάσει κτητορικής επιγραφής που διασώζεται, το τζαμί κτίστηκε στα 1519 μ.Χ.²²

Το Zincirli Cami, το νεότερο από τα τρία σωζόμενα τεμένη σήμερα, δε φέρει καμιά επιγραφή με αναγραφή χρονολογίας ανέγερσης ή τουλάχιστον όνομα ιδρυτή. Η χρονολόγησή του, κατά συνέπεια, μπορεί να γίνει μόνο με συγκριτική έρευνα. Βάσει αυτής και συγκρίνοντάς το με άλλα μουσουλμανικά μνημεία της ίδιας γεωγραφικής περιοχής²³, διαπιστώνεται ότι δεν υπάρχουν άλλα δείγματα που να ανήκουν στον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο.

Πρόκειται για τον τύπο του «τζαμιού με οκτώ στηρίγματα»²⁴. Το χαρακτηριστικό του τύπου αυτού, συγκριτικά με άλλους, είναι το οκτάγωνο όπου στηρίζεται ο κεντρικός τρούλος και τα λεπτότερα –σχετικά– εσωτερικά στηρίγματα. Ο αρχιτεκτονικός αυτός τύπος εφαρμόστηκε για πρώτη φορά σε οθωμανικά τεμένη του τελευταίου τετάρτου του 16^{ου} αιώνα. Αρχικά τον εφάρμοσε ο αρχιτέκτονας Sinan, ο οποίος μετά από σειρά παραλλαγών του τύπου, κατέληξε στην πλέον ολοκληρωμένη μορφή του, στο τέμενος Selimiye της Αδριανούπολης²⁵. Το Rüstem

μουσουλμανικών κτισμάτων θρησκευτικού ή διοικητικού χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, στα 1906 στις Σέρρες υπήρχαν 4.416 σπίτια, 44 χάνια, 2.124 μαγαζιά, 36 τζαμιά, 15 τεκέδες, 11 μεντρεσέδες, 14 μουσουλμανικά σχολεία, 9 σχολεία άλλων κοινοτήτων, 1 βιβλιοθήκη, 21 εκκλησίες και 3 συναγωγές. Selanik Vilayeti Salnamesi, 1322 H [1906 μ. Χ]. Ευχαριστώ τον τουρκολόγο, πρώην ειδικό επιστήμονα του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, συνάδελφο διατελέσαντα καθηγητή του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας, κ. Τάσο Ιορδάνογλου, για την παραχώρηση αυτών των πληροφοριών.

20. Σύμφωνα με την προφορική παράδοση, αρχικά επρόκειτο για ομώνυμο χριστιανικό ναό.

21. M. Kiel, ό.π., p. 454.

22. M. Kiel, ό.π., p. 458.

23. Θράκη, Ανατολική Μακεδονία και την γύρω από τη Θεσσαλονίκη περιοχή.

24. Α. Πασαδαίος, *Η πόλη του Βοσπόρου – Σύντομος συστηματικός οδηγός*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 96, Αθήναι 1981, πιν. 30.

25. Έτος κτίσης 1575. Βλ. σχετ. H. Sezgin, *Türk ve İslam ülkeleri mimarisine toplu bakış* [Γενική ανασκόπηση της αρχιτεκτονικής των τουρκικών και ισλαμικών κρατών],

Paşa Camii της Κωνσταντινούπολης (έτος κτίσης 1561), επίσης έργο του Sinan, όπως και τα τεμένη Azerkarisi Camii (1577), Mesih Paşa Camii (1586) και Nişancı Mehmed Paşa Camii (1588) που ανήκουν επίσης στη σχολή του Sinan, θεωρούνται αντιπροσωπευτικά δείγματα του ιδίου αρχιτεκτονικού τύπου. Μέχρι σήμερα, όσον αφορά το Zincirli Cami, τις πρώτες αναφορές με συνοπτική περιγραφή του μνημείου έχουμε από τον Robert Anhegger²⁶ και τον Ekrem Hakki Ayverdi²⁷, οι οποίοι όμως δε δίνουν πληροφορίες και για την ίδρυσή του. Επίσης, ο ολλανδός ερευνητής Machiel Kiel, εκτός από μια ανάλογη περιγραφή, το κατατάσσει χρονολογικά στο τελευταίο τέταρτο του 16^{ου} αιώνα, θεωρώντας το αντιπροσωπευτικό δείγμα της σχολής του Sinan. Ο ίδιος ερευνητής, διακρίνοντας αποκλίσεις από τον βασικό αρχιτεκτονικό τύπο, τείνει να αποδώσει αυτές στην «επαρχιακή» κατά την άποψή του ταυτότητα του έργου, όσο και σε πιθανή ανικανότητα του αρχιτέκτονα να ακολουθήσει το πρότυπο²⁸. Η πλέον αναλυτική και σε βάθος έρευνα αρχιτεκτονικής αποτύπωσης και τεκμηρίωσης του μνημείου έγινε το 1986, στο πλαίσιο ερευνητικής διπλωματικής εργασίας που υποστηρίχθηκε και κατατέθηκε στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του Α.Π.Θ.²⁹ Από την τελευταία αυτή έρευνα προκύπτει σειρά συμπερασμάτων όσον αφορά την περιγραφή και αξιολόγηση της κατάστασης του μνημείου, σε κλίμακα συνόλου του κτίσματος, καθώς και σε επίπεδο μιας εκάστης κατηγορίας των αρχιτεκτονικών μελών του τεμένους.

3. Το Zincirli Cami

3.1. Αρχιτεκτονική περιγραφή του μνημείου

Το Zincirli Cami, αναλόγως των διαστάσεών του (25,00 x 11,50 μέτρα), θεωρείται οθωμανικό τέμενος μεσαίου μεγέθους (Εικ. 2). Αποτε-

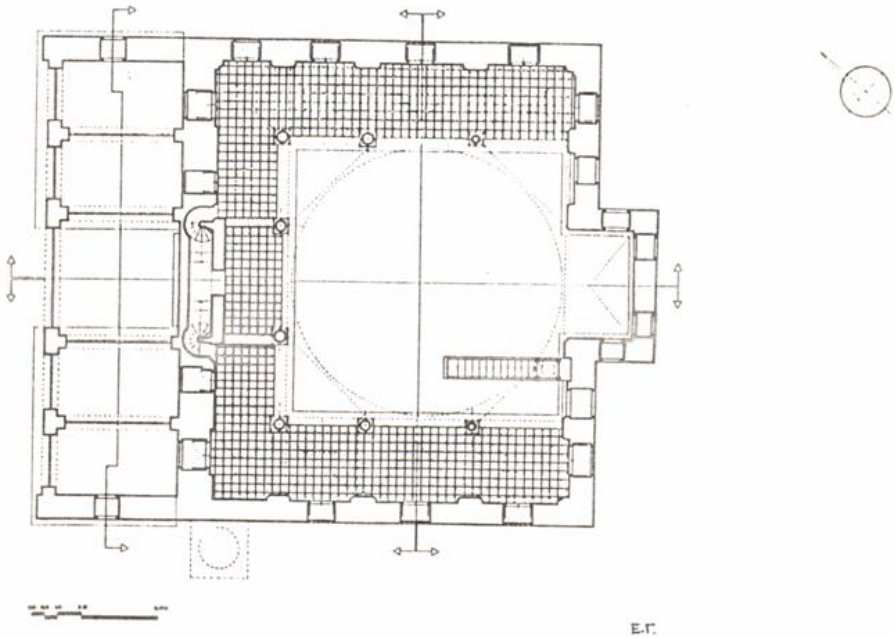
Mimar Sinan Universitesi - Mimarlık Fakültesi, Istanbul 1979, p. 155.

26. R. Anhegger, «Beitrage zur Osmanischen Baugeschichte III. Mocheen in Saloniki und Serre», *Istanbuler Mitteilungen*, Band 17, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen 1967, p. 319.

27. E.H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanli Mimari Eserleri. Bulgaristan, Yunanistan, Arvanutluk* [Οθωμανικά αρχιτεκτονικά έργα στην Ευρώπη. Βουλγαρία, Ελλάδα, Αλβανία], IV. Cilt 4, 5, 6, Istanbul 1982, p. 281.

28. M. Kiel, ό.π., p. 444.

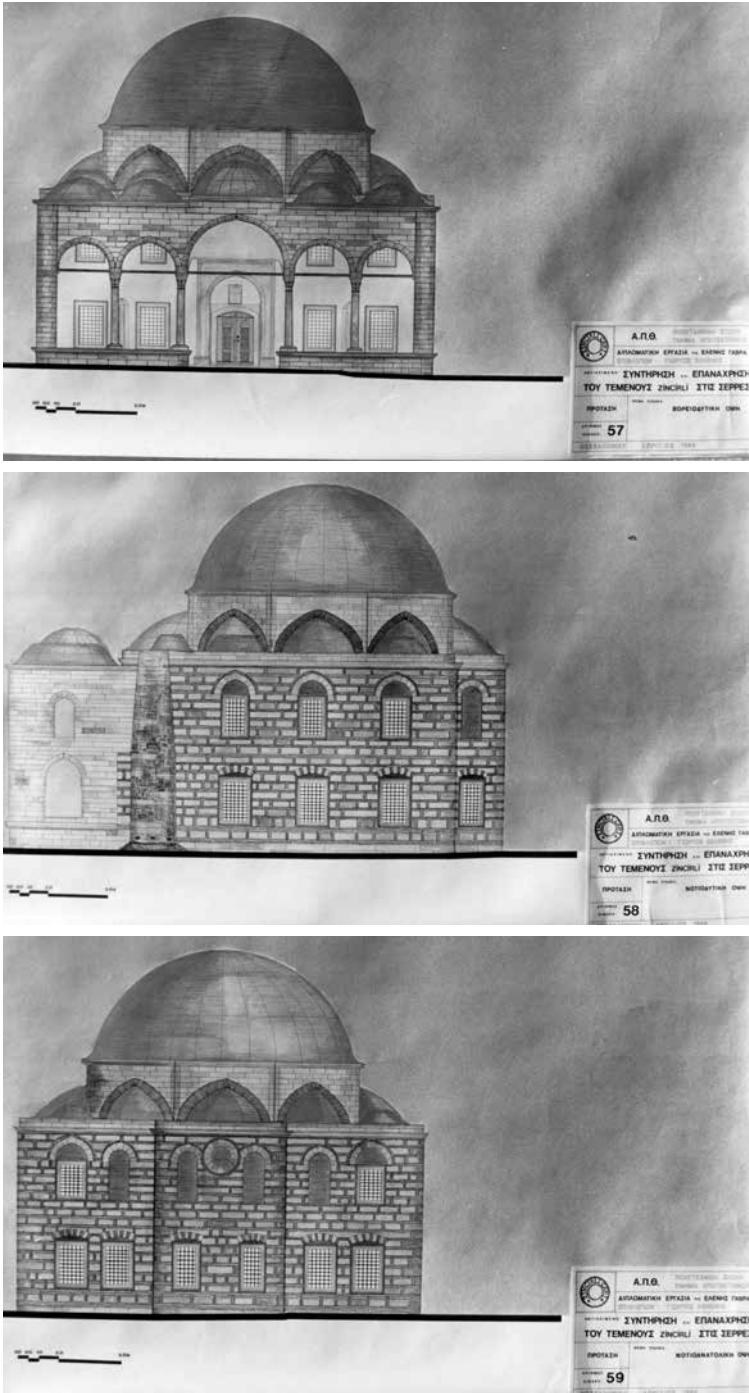
29. Ε. Γαβρά, *Συντήρηση και επανάχρηση του τεμένους Zincirli στις Σέρρες*, Ερευνητικό θέμα διπλωματικής εργασίας Α.Π.Θ. Πολυτεχνική Σχολή - Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Θεσσαλονίκη 1986. Η εν λόγω διπλωματική εργασία κατέληγε και σε αρχιτεκτονική πρόταση επανάχρησης του τεμένους, καθώς και σε διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του, με προτεινόμενες νέες χρήσεις σε κελύφη που έμελε να κτισθούν μετά την αποκατάσταση του μνημείου. Επίσης, βλ. σχετικά και: της ίδιας, «Συντήρηση και επανάχρηση του τεμένους Zincirli στις Σέρρες», *Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου* (πρακτικά συνεδρίου 27-29/11/1986), Αθήνα 1992, σσ. 277-296.

Εικ. 2. Σέρρες, Zincirli Cami- κάτοψη (Γαβρά, Α.Π.Θ. 1986).

λείται από το κυρίως τζαμί, κτισμένο με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας και το προστώ (son cemaat yeri: τόπος της τελευταίας συνάθροισης), κτισμένο με λαξευτή τοιχοποιία. Με λαξευτή τοιχοποιία επίσης, είναι κτισμένο και το οκταγωνικό τύμπανο του κεντρικού τρούλου (Εικ. 3α, 3β, 3γ). Το κυρίως τζαμί διαιρείται σε τρία κλίτη: το κεντρικό (orta sahin) και τα πλάγια (yan sahinlar). Τα κλίτη αυτά χωρίζονται από την κεντρική αίθουσα με ελαφρά στηρίγματα, δημιουργώντας με τον τρόπο αυτό την αίσθηση χωρικής ενότητας στο εσωτερικό³⁰. Στο μέσο της ΝΑ πλευράς, στο νοητό άξονα που ενώνει το τζαμί με τη Μέκκα, προσαρτάται η κόγχη του mihrab, προσδιοριζόμενη από δυο μονολιθικούς κίονες. Ο θόλος της κεντρικής αίθουσας, κτισμένος κατά το εκφορικό σύστημα, καταλήγει στη βάση του σε οκτάγωνο, το οποίο εδράζεται πάνω σε τέσσερα ημιχώνια και ισάριθμους ημισκαφοειδείς, σταυροειδώς διατεταγμένους θόλους, στηρίζεται δε τελικώς σε έξι υποστυλώματα και στους δυο κάθετους στο mihrab τοίχους. Στη βάση του ο θόλος φέρει γλυπτό διάκοσμο με σταλακτίτες (mukarnas). Με τέσσερις σκαφοειδείς θόλους και έναν ημισφαιρικό στο κέντρο, καλύπτεται επίσης το προστώ. Απέναντι από την κόγχη του mihrab, στον ίδιο νοητό

30. Γεγονός που καθιστά το τέμενος αυτό μοναδικό στον ελληνικό χώρο. Μ. Kiel, ό.π., p. 443.

Εικ. 3α, 3β, 3γ. Σέρρες, Zincirli Cami- όψεις (Γαβρό, Α.Π.Θ. 1986).

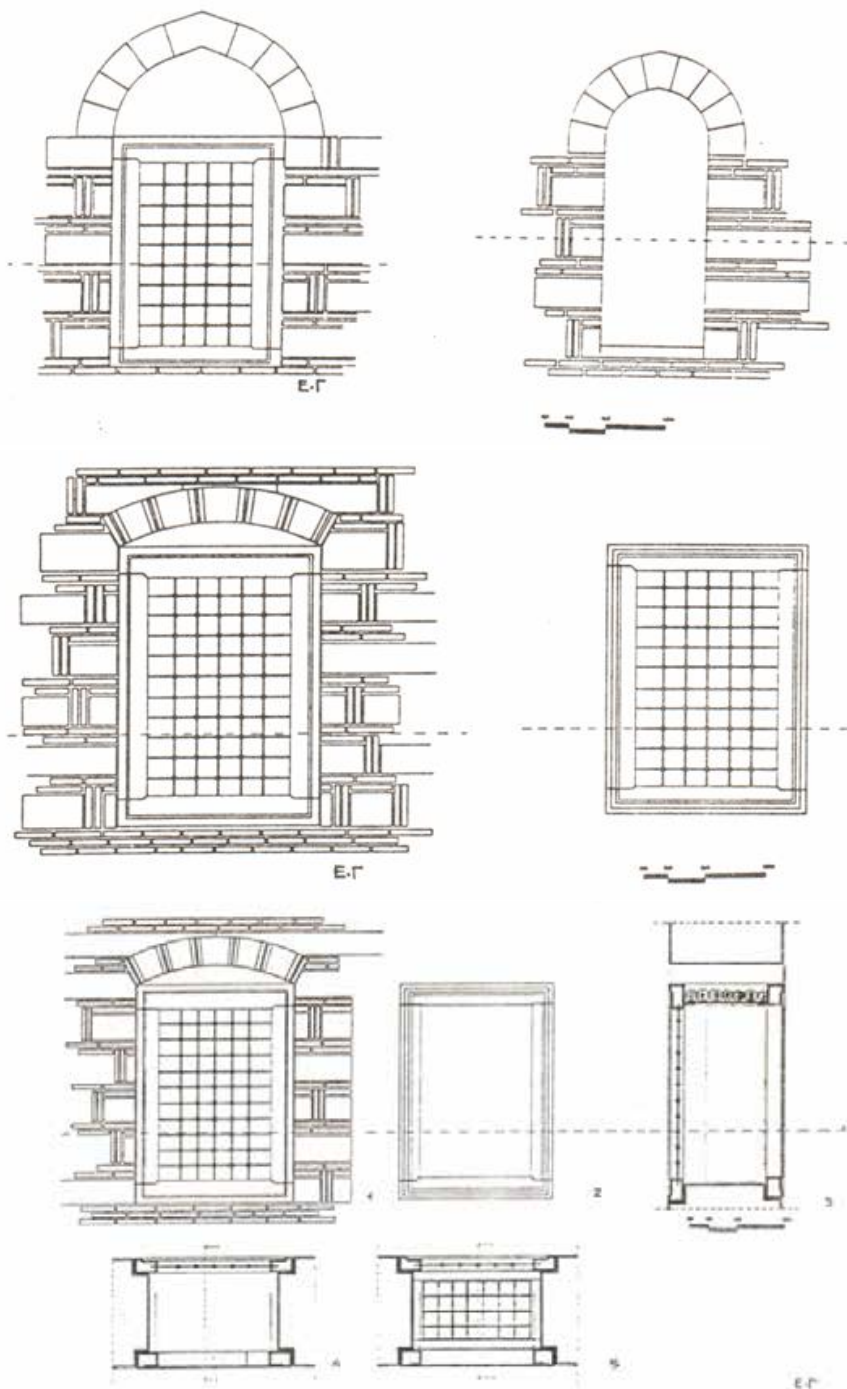
άξονα, βρίσκεται η είσοδος του τζαμιού, την οποία παλαιότερα έκλεινε βαριά δίφυλλη πόρτα, δείγμα εξαιρετικής ξυλόγλυπτης τέχνης³¹. Δεξιά και αριστερά της κύριας εισόδου υπάρχουν δυο στενά κλιμακοστάσια, κατασκευασμένα επίσης από πέτρα, τα οποία οδηγούν στον όροφο. Ο όροφος, με σχήμα κάτοψης ανεστραμμένου Π, καλύπτει το χώρο πάνω από τα πλάγια κλίτη, καθώς και το τμήμα πάνω από την είσοδο, όπου βρίσκεται και το ιδιαίτερα υπερυψωμένο τμήμα, *hünkâr mahfilî*: εξέδρα του άνακτος.

Το τετράγωνο σχήμα της κάτοψης του κυρίως τεμένους επιμηκύνεται με την ύπαρξη του προστώου. Η στοά στηρίζεται σε έξι κίονες οι οποίοι φέρουν κιονόκρανα με ρομβοειδή διακόσμηση. Όλα τα υποστυλώματα του μνημείου είναι από λαξευτή πέτρα και διακρίνονται –ως προς το σχήμα και την κλίμακα– σε τέσσερες τύπους³². Η είσοδος, από την πλευρά του προστώου όσο και εσωτερικά περιβάλλεται από λιτή λίθινη πλαισίωση. Τα φωτιστικά ανοίγματα του τεμένους οργανώνονται σε δυο ζώνες, μια στο ισόγειο και μια στο ύψος του εξώστη. Συνολικά διακρίνονται πέντε διαφορετικοί τύποι ανοιγμάτων (Εικ. 4α, 4β)³³. Αρχικά τα παράθυρα δεν είχαν τζάμια, όμως φαίνεται ότι είχαν σκούρα, δηλαδή ειδικά σκίαστρα μετακινούμενα σε κατακόρυφο άξονα που στηριζόταν στο πάνω και κάτω μέρος του ανοίγματος. Τα παράθυρα στο κάτω μέρος («ποδιά» του παραθύρου) είχαν επίστρωση με κεραμικά πλακίδια. Εξωτερικά όλα τα παράθυρα, ακόμη και σήμερα, φέρουν χαρακτηριστικό μεταλλικό προστατευτικό κιγκλίδωμα, με εξαίρεση αυτά που βρίσκονται στο πάνω μέρος του τοίχου *kible*, του επονομαζόμενου τοίχου του ιερού, τα οποία φέρουν διάτρητα μαρμάρινα προστατευτικά διαφράγματα. Παρά το πλήθος των ανοιγμάτων του, το μνημείο εξωτερικά δίδει την αίσθηση βαρύτητας και στιβαρότητας. Σ' αυτό μάλλον συντελεί η πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία του κυρίως τεμένους, εμφανής εξωτερικά, και η λαξευτή λιθοδομή του προστώου, όπως και η ανάλογη κατασκευή –από λαξευτή τοιχοποιία– του οκταγωνικού τυμπάνου του κεντρικού τρούλου. Τη συνολική εικόνα βαρύτητας του μνημείου ωστόσο, δείχνει να «διασκεδάξει» η ενδιαφέρουσα διάρθρωση της θολοδομίας του. Αυτή δε ακριβώς η βαριά κατασκευή προσφέρει τη δυνατότητα εύρους του κεντρικού θόλου, κάτι το οποίο είναι και πρωταρχική επιδίωξη στο συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό τύπο.

31. Η ξύλινη αυτή ταμπλαωτή πόρτα, μετά τις εργασίες συντήρησης του τεμένους από την αρμόδια υπηρεσία του ΥΠ.ΠΟ, αντικαταστάθηκε με άλλη μεταλλική και δυστυχώς σήμερα δε σώζεται. Σχέδια αποτύπωσής της υπάρχουν από την προαναφερόμενη διπλωματική εργασία (Ε. Γαβρά, *ό.π.*).

32. Ε. Γαβρά, *ό.π.*, σ. 289.

33. Ε. Γαβρά, *ό.π.*, σσ. 284-287.

Εικ. 4α, 4β. Σέρρες, Zincirli Cami- τυπολογία φωτιστικών ανοιγμάτων (Γαβρά, Α.Π.Θ. 1986).

Τα δάπεδα στο εσωτερικό του κτίσματος, όπως και στο προστώ, έφεραν επίστρωση με τετράγωνα κεραμικές πλάκες, μεγαλύτερων διαστάσεων από αυτές της επίστρωσης του κάτω μέρους των παραθύρων. Σήμερα σώζονται αρκετές σε ικανοποιητική κατάσταση, στο εσωτερικό του μνημείου, κυρίως στα πλάγια κλίτη και σε μικρότερο βαθμό στο προστώ. Όσον αφορά το διάκοσμο, αυτός διακρίνεται σε ζωγραφικό και γλυπτό. Ελάχιστα δείγματα ζωγραφικού διακόσμου σώζονται σήμερα στο εσωτερικό του τεμένους, κυρίως τμηματικά στο πάνω μέρος των παραθύρων, στον κοσμήτη του κεντρικού θόλου, στις έσω παρειές των σκαφοειδών θόλων και στα κιονόκρανα του ορόφου. Στο εξωτερικό τα ίχνη ζωγραφικού διακόσμου απαντώνται στο πάνω μέρος των παραθύρων της πρόσοψης. Τα μοτίβα που επικρατούν, ιδίως στο πάνω μέρος των παραθύρων³⁴, καθώς και τα χρώματα των οποίων ίχνη διατηρούνται έως τις μέρες μας³⁵, μαρτυρούν ότι το τζαμί είχε αρκετά αξιόλογο ζωγραφικό διάκοσμο στην αρχική του φάση.

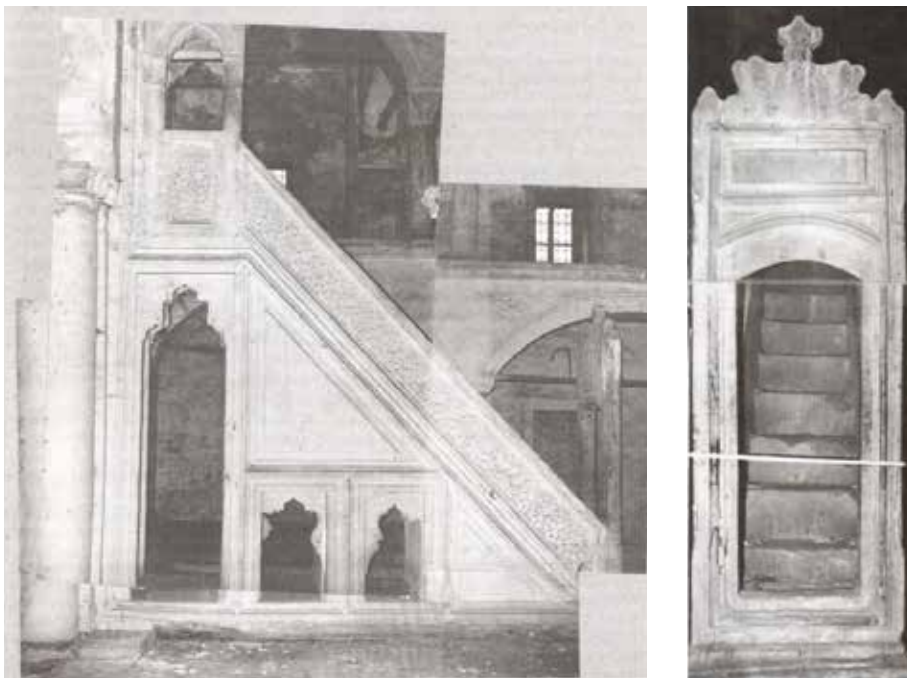
Περισσότερο αξιόλογος από τον ζωγραφικό είναι ο γλυπτός διάκοσμος του μνημείου, ο οποίος και διατηρείται σήμερα σε καλύτερη, σχετικά, κατάσταση. Τα μοτίβα που απαντώνται στον εσωτερικό, αλλά και τον εξωτερικό γλυπτό διάκοσμο είναι τα κλασικά οθωμανικά *mu-karnas* (σταλακτίτες). Αυτά παρατηρούνται στο άνω μέρος του κεντρικού εσωτερικού *mihrab*, στα τέσσερα σημεία μετάβασης του κεντρικού τρούλου στις κάθετες πλευρικές επιφάνειες, σε όλα τα αντίστοιχα σημεία μετάβασης στο εσωτερικό του μνημείου, όπως και στο εσωτερικό μέρος της βάσης του σφαιρικού θόλου του προστώου. Άλλο δείγμα γλυπτού διακόσμου, καθαρά οθωμανικής προέλευσης, είναι τα κιονόκρανα με ρόμβους και ρόδακες, στους κίονες του προστώου και στους δυο του ορόφου. Επιπλέον δείγματα γλυπτού διακόσμου θεωρούνται και τα *mihrab* του *son cemaat yeri* (στο προστώ), διαφορετικά από αυτά που βρίσκονται εκατέρωθεν της εισόδου. Ο εξ ολοκλήρου πέτρινος λαξευτός άμβωνας (*minber*) στο εσωτερικό του τεμένους, ο οποίος σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση³⁶, αποτελεί ενδιαφέρον δείγμα γλυπτού διακόσμου. Πιο συγκεκριμένα, το μοτίβο της συμπλεκόμενης συνεχούς αλύσειας εμφανίζεται ανάγλυφο στα περύγια της κλίμακας, την είσοδο της οποίας επιστέφει οξυκόρυφο και πεποικιλμένο τόξο πολλαπλής καμπυλότητας. Το θωράκιο της εξέδρας του κοσμεί ελισσόμενος βλαστός με ημίφυλλα

34. Κυρίως το μοτίβο της αλυσίδας, εξ ου και το όνομα πιθανότατα του τεμένους, όπως και η ζωγραφική απομίμηση οξυκόρυφου τόξου.

35. Πρόκειται για τα ιερά μουσουλμανικά χρώματα: κυανοπράσινο, κεραμιδόχροο, ανοικτό κόκκινο. Ε. Γαβρά, *ό.π.*, σ. 290.

36. Αν εξαιρέσει κανείς το ένα από τα δυο θωράκια στο άνω τμήμα, αυτό της εξέδρας του, το οποίο δε βρίσκεται στη θέση του σήμερα.

άκανθας και άνθη λωτού. Τέλος, οι τέσσερις κιονίσκοι της εξέδρας, οι οποίοι υποστηρίζουν αντίστοιχα οξυκόρυφα τόξα, φέρουν συμφυή κιονόκρανα με τα γνωστά προαναφερόμενα ρομβοειδή μοτίβα (Εικ. 5α, 5β)³⁷. Δε θα πρέπει να παραλειφθεί αναφοράς επίσης, η ξυλόγλυπτη δίφυλλη ταμπλαδωτή εξώθυρα που προϋπήρχε και για την οποία έγινε αναφορά παραπάνω, ως χαρακτηριστικό δείγμα ξυλόγλυπτου διακόσμου του τεμένους. Για το μνημείο παλαιότεροι ερευνητές, ιδίως της τοπικής ιστορίας³⁸, αναφερόμενοι στα εξωτερικά χαρακτηριστικά του³⁹, όπως και σε ορισμένα από τα εσωτερικά αρχιτεκτονικά του στοιχεία⁴⁰, συγκρίνοντας δε με γνωστά σημαντικά βυζαντινά μνημεία της περιοχής, διατυπώνουν πιθανολογούμενες θέσεις / εκδοχές ως προς την προέλευση του βασικού κατασκευαστή ή και των ειδικών τεχνιτών που εργάστηκαν στο Zincirli Cami κατά τη φάση της ανέγερσής του. Όσον αφορά το θέμα αυτό, θεωρούμε ότι χρήζει ειδικότερης έρευνας σε βάθος και εκτε-

Εικ. 5α, 5β. Σέρρες, Zincirli Cami- minber/γλυπτός διάκοσμος
(Γαβρά, Α.Π.Θ. 1986).

37. Ε. Γαβρά, *ό.π.*, σσ. 289-290, 292-293.

38. Π. Πέννας, *ό.π.*, σσ. 513-515.

39. Αναλογίες κλίμακας, κυρίως του έσω χώρου, σύστημα δόμησης και είδος τοιχοποιίας.

40. Καλλιμάζμαρος άμβωνας, στοιχεία από τον ζωγραφικό διάκοσμο, όπως π.χ. ο σταυρός στο άνω μέρος της ζωγραφικής απομίμησης του οξυκόρυφου τόξου κ.ά.

ταμένης συγκριτικής ανάλυσης, προκειμένου να διατυπωθούν θέσεις με περισσότερη σαφήνεια.

3.2. Χρήσεις του μνημείου. Πρόταση επανάχρησης και ένταξης στον αστικό ιστό

Όσον αφορά την εξέλιξη των χρήσεων του κτίσματος στη διάρκεια των χρόνων, η έρευνα έδειξε ότι κατά την περίοδο από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα⁴¹ έως το 1922, έτος οριστικής αποχώρησης των Τούρκων από την πόλη των Σερρών, το Zincirli λειτουργούσε κανονικά ως τζαμί. Από το 1922 έως το 1940 χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη ξυλείας και κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου ως αποθήκη του στρατού⁴². Μεταπολεμικά έως και το 1981-82 ήταν αποθήκη του Δήμου Σερρών, ενώ το 1961 το τζαμί ανακηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο από το τότε ΥΠ.ΠΟ.⁴³ Με νεότερη απόφαση, μεταγενέστερη του 1982, οπότε το μνημείο εξαγοράστηκε από την αρχαιολογική υπηρεσία και περιήλθε από την κυριότητα του δήμου σ' αυτή της 12^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ΥΠ.ΠΟ, ολόκληρο το οικοδομικό τετράγωνο στο οποίο ανήκει το τζαμί θεοσπίστηκε ως ζώνη προστασίας του. Προς το σκοπό αυτό απαλλοτριώθηκαν ορισμένες γειτονικές ιδιοκτησίες και η όλη προστατευόμενη έκταση περιφράχτηκε.

Στη διάρκεια όλων αυτών των διαδοχικών του χρήσεων το μνημείο έχει υποστεί σειρά παρεμβάσεων και αλλοιώσεων της αρχικής του δομής. Πολλές από αυτές κατέστρεψαν ή αλλοίωσαν την πρωταρχική εικόνα του κτίσματος⁴⁴. Σήμερα δε σώζονται ο μιναρές του τεμένους⁴⁵, η κρήνη και πιθανές άλλες στοές στον αύλειο χώρο του, όπως ούτε και το νεκροταφείο που προϋπήρχε. Στο μνημείο έγιναν εκτεταμένες εργασίες συντήρησης από την αρμόδια Εφορεία του ΥΠ.ΠΟ. με συγχρηματοδότηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αυτές αφορούν κατά κύριο λόγο στις

41. Πιθανολογούμενη εποχή ανέγερσής του.

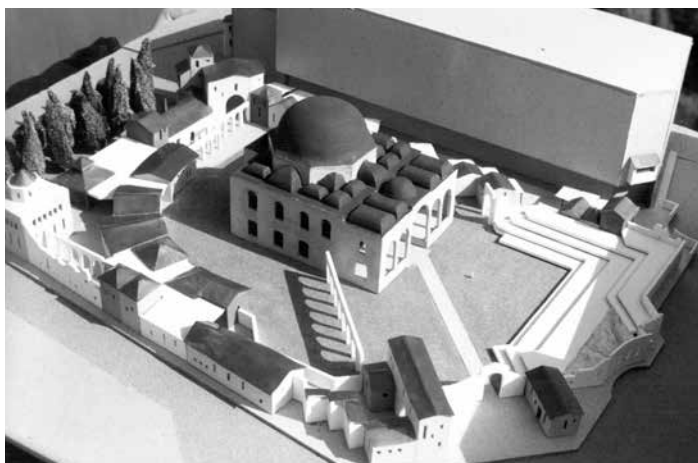
42. Οι προφορικές μαρτυρίες συλλέχτηκαν κατά τη διάρκεια εκπόνησης της προαναφερόμενης έρευνας διπλωματικής εργασίας [Ε. Γ. Γαβρά (1986)]. Οι μαρτυρίες ήταν από τους: Ν. Ταμπάνογλου - ιατρό, Ν. Νικολάου - πολιτικό μηχανικό, Σ. Σωτηριάδη - φιλόλογο καθηγητή στην πόλη των Σερρών και τον Ν. Ζήκο επιμελητή αρχαιοτήτων της 12^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ΥΠ.ΠΟ.

43. Απόφαση του Υπουργού Παιδείας με αριθμό 15813/19-12-1961. Δημοσιεύτηκε στο Φ.Ε.Κ. τεύχος Β΄ της 3-2-1962.

44. Όπως το κλείσιμο των παραθύρων του ισογείου και αυτών του τοίχου kibble με πλινθόκτιστη συμπαγή τοιχοποιία, στη φάση που το κτίσμα λειτούργησε ως αποθήκη. Επίσης, η απομάκρυνση της εξωτερικής επικάλυψης των τρούλων και η κατά καιρούς προσωρινή και επιμέρους προστασία τους με τσιμεντοκονία, έως την εποχή της συντήρησης και αποκατάστασης εξωτερικά του κελύφους του μνημείου από την αρμόδια Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και της επικάλυψής τους με φύλλα μολύβδου.

45. Ίχνη του οποίου είναι ορατά στο ΝΔ τοίχο του μνημείου.

επικαλύψεις όλων των τρούλλων του τεμένους με φύλλα μολύβδου, στις διανοίξεις των παραθύρων που είχαν σφραγιστεί σε ενδιάμεση φάση της λειτουργίας του κτίσματος και την τοποθέτηση σ' αυτά εσωτερικών ξύλινων κουφωμάτων και παραθυρόφυλλων για την προστασία του εσωτερικού του μνημείου. Οι επεμβάσεις συντήρησης όμως, δεν προχώρησαν στην αποκατάσταση των εσωτερικών και εξωτερικών κονιαμάτων, όπως ούτε και τη συντήρηση των δαπέδων του Zicirli Cami. Το μνημείο δυστυχώς ακόμη και σήμερα δεν είναι επισκέψιμο εσωτερικά, συνεχίζοντας να λειτουργεί ως αποθηκευτικός χώρος. Ωστόσο, ας σημειωθεί ότι, οποιαδήποτε εργασία συντήρησης και αποκατάστασης ενός κτίσματος αντίστοιχης κλίμακας και μνημειακότητας με αυτό του Zicirli Cami, δεν επιφέρει απαραίτητα και την επιτυχή επανάχρησή του. Η τελευταία ε-

Εικ. 6α, 6β. Σέφρες, Zicirli Cami- πρόταση ανάπλασης ευρύτερης περιοχής/ ζώνης προστασίας του μνημείου (Γαβρά, Α.Π.Θ. 1986).

πιτυγχάνεται αφενός, εάν η συντήρηση υπακούει στις γενικά αποδεκτές διεθνείς αρχές και συμβάσεις, αφετέρου δε εφόσον μέσω της επανάχρησης του ίδιου του μνημείου εξυπηρετούνται βασικοί στόχοι, όπως η επισκεψιμότητα του χώρου και η δυνατότητα προσαρμογής του σε πολλαπλές χρήσεις, πολιτιστικού κυρίως χαρακτήρα. Η επιλογή αυτού του είδους των χρήσεων γίνεται μετά και από τη διαπίστωση της έλλειψης παρόμοιων χώρων μεγάλης κλίμακας στην πόλη των Σερρών. Επίσης, θεωρούμε ότι λειτουργίες συναφούς χαρακτήρα με αυτές του πολιτισμού είναι και οι πλέον κατάλληλες για την ανάδειξη της μνημειακότητας του χώρου και τη διατήρηση της αρχιτεκτονικής του ταυτότητας.

Προς αυτή την κατεύθυνση κινούμενη η διπλωματική εργασία που προαναφέρθηκε, είχε προτείνει -παράλληλα με την πλήρη συντήρηση και αποκατάσταση του τεμένους, τη διαμόρφωση ολόκληρου του οικοδομικού τετραγώνου που αποτελεί και τη θεσμοθετημένη ζώνη προστασίας του, με τη δημιουργία σ' αυτό νέων συνοδευτικών κτισμάτων περιορισμένης κλίμακας και συγκεκριμένης αρχιτεκτονικής μορφολογίας και την εγκατάσταση σ' αυτά χρήσεων πολιτισμού, αναψυχής και εκπαίδευσης (Εικ. 6α, 6β)⁴⁶. Παράλληλα, η μελέτη πρότεινε το σχεδιασμό και τη θεσμοθέτηση σειράς κυκλοφοριακών ρυθμίσεων στην ευρύτερη περιοχή, για την καλύτερη προσέγγιση του μνημείου και την εξυπηρέτηση των οικοδομικών τετραγώνων που το περιβάλλουν. Σήμερα, θεωρούμε ότι οι προτάσεις της διπλωματικής αυτής εργασίας παραμένουν επίκαιρες, προς την κατεύθυνση της αποκατάστασης του μνημείου και της «ενεργού αξιοποίησής» του από την κοινωνία της πόλης των Σερρών.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- R.Anhegger, «Beitrag zur Osmanischen Baugeschichte III. Mocheen in Saloniki und Serre», *Istanbuler Mittelungen*, Band 17, Verlag Ernst Wasmuth, Tubingen 1967.
- E.H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanli Mimari Eserleri. Bulgaristan, Yunanistan, Arvanutluk*, IV. Cilt 4, 5, 6, Istanbul 1982.
- A. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας (1354-1833)*, Θεσσαλονίκη 1969.
- A. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού-Τουρκοκρατία 1453-1669*, β' έκδοση, τόμος Β', Θεσσαλονίκη 1976.

46. Η πρόταση περιλάμβανε αρχικά, την εξαγορά από το δημόσιο (ΥΠ.ΠΟ. ή Δήμο Σερρών) των ιδιωτικών ιδιοκτησιών του οικοδομικού τετραγώνου που αποτελεί ζώνη προστασίας του μνημείου. Αυτό σήμερα έχει ήδη ολοκληρωθεί. Όσον αφορά τις λειτουργίες που έμελε να στεγαστούν στους νεόδμητους χώρους, κυρίως πολιτιστικού και επιμνημοφυλακτικού χαρακτήρα, το κτιριολογικό πρόγραμμα της διπλωματικής προέβλεπε τα εξής: βιβλιοθήκη 120 τ.μ., χώροι επιμόρφωσης 170 τ.μ., εκθεσιακοί χώροι 150 τ.μ., εργαστήρια ελεύθερου χρόνου 100 τ.μ., χώροι αναψυχής 80 τ.μ., διοικητικοί χώροι αρχιολογικής υπηρεσίας 110 τ.μ., βοηθητικοί χώροι 80 τ.μ., Ε. Γαβρά, (1986), *ό.π.*

- M. Cezar, *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System*, Turkiye Is Bankasi Cultural Publications, Istanbul 1983.
- E. Γαβρόα, *Συντήρηση και επανάχρηση του τεμένους Zincirli στις Σέρρες*, Ερευνητικό θέμα διπλωματικής εργασίας Α.Π.Θ. Πολυτεχνική Σχολή – Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Θεσσαλονίκη 1986.
- , «Συντήρηση και επανάχρηση του τεμένους Zincirli στις Σέρρες», *Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου* (πρακτικά συνεδρίου 27-29/11/1986), Αθήνα 1992, σσ. 277-296.
- , «Πολιτιστική και οικιστική κληρονομιά ελληνικού ενδιαφέροντος στη σημερινή Τουρκία. Εφικτά σενάρια διαχείρισης του μνημειακού αποθέματος για τον ιστορικό Πόντο», *Ο ποντιακός ελληνισμός και η παιδεία του. Παρελθόν, παρόν και μέλλον*. Πρακτικά 4^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου του Πανελληνίου Συνδέσμου Ποντίων Εκπαιδευτικών, Αφού Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 2007.
- A. Γερόλυμπου-Καραδήμου, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης: Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*, Τροχαλία, Θεσ/νίκη 1997.
- D. Hasol, *Ansiklopedik mimarlik sozlugu*, Istanbul, Yapi -Endustri Merkezi Yayinlari, Istanbul 1975.
- Γ. Καφταντζής, *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της - τόμος τρίτος: Βυζαντινή περίοδος-Τουρκοκρατία-Νεώτεροι χρόνοι*, Θεσ/νίκη 1996.
- M. Kiel, «Observations on the History of Northern Greece during the Turkish rule», *Balkan Studies* 12 (1971), Θεσσαλονίκη, p. 415-462.
- N. Μοσχόπουλος, «Η Ελλάς κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 15 (1939), Αθήναι, σσ. 160-170.
- E. Μπαλτά, *Ιστορία της πόλης των Σερρών μέσα από τα τουρκικά τεκμήρια*, Δήμος Σερρών – ΔΕΠΚΑ, Σέρρες 1990.
- A. Πασσαδαίος, *Η πόλη του Βοσπόρου - Σύντομος συστηματικός οδηγός*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 96, Αθήναι 1981.
- Π. Πέννας, *Η ιστορία των Σερρών από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεώς των υπό των Ελλήνων (1383-1913)*, Αθήνα 1938.
- N. Πέτροβιτς, *Σερραϊκά Χρονικά*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Σερρών - Μελενίκου, Αθήναι 1 (1953).
- H. Sezgin, *Türk ve İslam ülkeleri mimarisine toplu bakış* [Γενική ανασκόπηση της αρχιτεκτονικής των τουρκικών και ισλαμικών κρατών], Mimar Sinan Universitesi - Mimarlik Fakultesi, Istanbul 1979.
- Selanik Vilayeti Salnamesi, 1322 sene-i hicriyesine mahsus, on sekizinci defa olarak.
- Αιμ. Στεφανίδου, «Το Μπεξεστένι των Σερρών», *Μνημείο και Περιβάλλον*, 3 (1996).
- N. Todorov, *Η Βαλκανική πόλη: 15^{ος}-19^{ος} αιώνας* [The Balkan city: 15th -19th century], μτφρ. Ε. Αβδελά, Γ. Παπαγεωργίου, Θεμέλιο, Αθήνα 2003.